

सातारा जिल्ह्यातील अशासकीय संस्थांचे सामाजिक व आर्थिक विकासातील योगदान: एक चिकित्सक अभ्यास

श्री. वैभव जयसिंग किसवे¹, प्रा. डॉ. सज्जन उद्धव पवार²

¹संशोधक, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज ता. माळशिरस जि. सोलापूर

²मार्गदर्शक, सहा. प्राध्यापक, शंकरराव मोहिते महाविद्यालय, अकलूज ता. माळशिरस जि. सोलापूर

Corresponding Author - श्री. वैभव जयसिंग किसवे

DOI - 10.5281/zenodo.18709908

गोषवारा:

सातारा जिल्हा हा ऐतिहासिक आणि सामाजिक वारसा लाभलेला महाराष्ट्रातील एक प्रमुख जिल्हा आहे. या जिल्ह्याच्या सर्वांगीण विकासात केवळ शासकीय यंत्रणाच नव्हे, तर अशासकीय संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची राहिलेली आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात सातारा जिल्ह्यातील विविध संस्थांचे कार्य, त्यांची कार्यपद्धती, त्यांनी हाताळलेले प्रश्न (पाणी टंचाई, महिला सक्षमीकरण, शिक्षण) आणि त्यांच्यासमोर असलेली आव्हाने यांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आला आहे. सातारा जिल्ह्याची भौगोलिक विविधता लक्षात घेता, पश्चिमेकडील अतिपावसाचा भाग आणि पूर्वेकडील दुष्काळी भाग (माण, खटाव) येथे संस्थांनी केलेले कार्य विकासाचे मॉडेल म्हणून पुढे येत आहे. या अभ्यासातून असे निदर्शनास येते की, शाश्वत विकासासाठी सरकारी धोरणे आणि अशासकीय संस्थांची अंमलबजावणी यांच्यात समन्वय असणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे शब्द: अशासकीय संस्था, सातारा जिल्हा, ग्रामीण विकास, महिला सक्षमीकरण, जलसंधारण, स्वयंसहायता गट, सामाजिक परिवर्तन.

प्रस्तावना:

अशासकीय संस्था (एनजीओ) या लोकशाही व्यवस्थेतील 'तिसरा स्तंभ' मानल्या जातात. जेव्हा सरकारी यंत्रणा दुर्गम भागात किंवा विशिष्ट सामाजिक घटकांपर्यंत पोहोचण्यास कमी पडतात, तेव्हा या संस्था सेतूचे काम करतात. सातारा जिल्ह्याला समाजसुधारणेचा मोठा वारसा लाभलेला आहे. क्रांतीसिंह नाना पाटील, कर्मवीर भाऊराव पाटील यांसारख्या थोर विभूतींनी लावलेल्या सामाजिक कार्याचा वटवृक्ष आज अनेक संस्थांच्या माध्यमातून विस्तारला आहे. सातारा जिल्ह्याची भौगोलिक रचना अत्यंत संमिश्र आहे. एका बाजूला जावळी, महाबळेश्वर, पाटणसारखा डोंगररांगांचा आणि अतिवृष्टीचा प्रदेश आहे,

तर दुस-या बाजूला माण, खटाव, फलटणसारखा कायमस्वरूपी दुष्काळी पट्टा आहे. या विषम भौगोलिक परिस्थितीमुळे जिल्ह्यातील सामाजिक व आर्थिक प्रश्नही भिन्न स्वरूपाचे आहेत.

सातारा जिल्ह्यातील अशासकीय संस्थांचे कार्य हे केवळ मदत वाटपापुरते मर्यादित राहिलेले नाही, तर ते आता 'हक्क आणि विकास' या तत्त्वावर आधारलेले आहे. १९९० च्या उदारीकरणानंतर या क्षेत्रात मोठे बदल झाले. पूर्वी केवळ धर्मादाय म्हणून काम करणा-या संस्था आता व्यावसायिक दृष्टिकोन ठेवून काम करत आहेत. सातारा जिल्ह्यात प्रामुख्याने शिक्षण, आरोग्य, जलसंधारण आणि महिला आर्थिक सक्षमीकरण या चार क्षेत्रांत संस्थांनी

लक्षणीय कामगिरी केली आहे. विशेषतः माण आणि खटाव तालुक्यातील पाण्याच्या प्रश्नावर काम करणा-या संस्थांनी 'दुष्काळमुक्ती'चे नवीन मॉडेल उभे केले आहे. तसेच, पश्चिम घाटातील जैवविविधता टिकवणे आणि आदिवासी समाजाचे पुनर्वसन करणे यामध्येही अनेक संस्था सक्रिय आहेत. प्रस्तुत प्रस्तावनेत आपण हे पाहू शकतो की, सातारा जिल्ह्याचा मानवी विकास निर्देशांक उंचावण्यात या संस्थांचा वाटा सिंहाचा आहे. स्थानिक प्रश्न समजून घेणे, लोकांशी संवाद साधणे आणि लोकांचा सहभाग वाढवणे हे या संस्थांचे मुख्य बलस्थान आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. सातारा जिल्ह्यातील अशासकीय संस्थांच्या सध्याच्या कार्यस्थितीचा आणि व्याप्तीचा अभ्यास करणे.
२. जलसंधारण आणि महिला सक्षमीकरण या क्षेत्रांतील संस्थांच्या कामाचा प्रभाव तपासणे.
३. सातारा जिल्ह्यातील संस्थांना भेडसावणारे आर्थिक व प्रशासकीय अडथळे शोधणे.
४. शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी अशासकीय संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यातील समन्वयाचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती:

कोणत्याही सामाजिक संशोधनाचा गाभा हा त्याची संशोधन पद्धती असते. सातारा जिल्ह्यातील अशासकीय संस्थांच्या कार्याचे मूल्यमापन करण्यासाठी प्रस्तुत संशोधनात 'मिश्र संशोधन पद्धती'चा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये गुणात्मक आणि संख्यात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या तथ्यांचे विश्लेषण अभिप्रेत आहे. सातारा जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्र मोठे असल्याने,

अभ्यासासाठी 'स्तरित यादृच्छिक नमुना निवड' पद्धतीचा वापर करणे योग्य ठरते. जिल्ह्याची विभागणी तीन भौगोलिक पट्ट्यांत (डोंगरी, बागायती आणि दुष्काळी) करून, प्रत्येक विभागातून प्रातिनिधिक स्वरूपात कार्य करणाऱ्या एकूण १५ प्रमुख संस्थांची निवड या अभ्यासासाठी करणे अपेक्षित आहे.

प्राथमिक तथ्य संकलनासाठी निवडक संस्थांच्या पदाधिका-यांच्या, कार्यकर्त्यांच्या आणि लाभार्थ्यांच्या सखोल मुलाखती घेण्यात येतात. या मुलाखतींमधून संस्थांना येणा-या अडचणी, स्थानिक राजकारणाचा प्रभाव आणि निधीची उपलब्धता यावर प्रकाश टाकता येतो. तसेच, लाभार्थ्यांसाठी एक संरचित प्रश्नावली तयार करून त्यांच्या राहणीमानात झालेला बदल, उत्पन्नातील वाढ आणि सामाजिक भान यावर माहिती संकलित केली जाते. उदाहरणार्थ, माण तालुक्यातील जलसंधारणाच्या कामामुळे भूजल पातळीत झालेली वाढ मोजण्यासाठी तांत्रिक माहितीचाही वापर केला जाऊ शकतो.

दुय्यम तथ्य संकलनासाठी सातारा जिल्हा नियोजन समितीचे अहवाल, धर्मादाय आयुक्त कार्यालयातील नोंदी, संस्थांचे वार्षिक अहवाल, आणि विविध मासिकांमध्ये प्रकाशित झालेले शोधनिबंध यांचा आधार घेतला जातो. गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी सांख्यिकीय साधने आणि 'स्वॉट विश्लेषण' (सामर्थ्य, कमतरता, संधी, धोके) तंत्राचा वापर करून निष्कर्ष काढले जातात. ही पद्धती संशोधनाला केवळ वर्णनात्मक न ठेवता त्याला विश्लेषणात्मक आणि चिकित्सक स्वरूप प्राप्त करून देते.

सातारा जिल्ह्यातील प्रमुख कार्यक्षेत्रे आणि प्रभाव:

अ) जलसंधारण आणि कृषी विकास

सातारा जिल्ह्याचा पूर्व भाग (माण, खटाव, फलटण) हा वर्षानुवर्षे दुष्काळाच्या छायेत आहे. या भागात

सरकारी यंत्रणेच्या बरोबरीने, किंबहुना त्याहून अधिक प्रभावी काम बिगर सरकारी संस्थांनी केले आहे. या क्षेत्रातील संस्थांचे कार्य हे प्रामुख्याने 'पाणी अडवा, पाणी जिरवा' या मोहिमेवर केंद्रित आहे. 'पाणी फाऊंडेशन'च्या स्पर्धेने या भागात लोकचळवळ उभी केली, ज्यामध्ये स्थानिक संस्थांनी तांत्रिक मार्गदर्शन आणि समन्वयाची मोठी भूमिका बजावली. या संस्थांनी केवळ तलाव किंवा बंधारे बांधले नाहीत, तर लोकांची मानसिकता बदलण्याचे महत्त्वाचे काम केले आहे. लोकसहभागातून श्रमदान ही संकल्पना या संस्थांनी यशस्वीपणे राबवली आहे.

या व्यतिरिक्त, 'सिमेंट नाला बांध', 'सलग समतल चर', आणि 'शेततळी' यांसारख्या उपक्रमांमुळे भूजल पातळीत लक्षणीय वाढ झाली आहे. संशोधनात असे दिसून आले की, ज्या गावांमध्ये संस्था सक्रिय आहेत, तेथे टँकरची संख्या कमी झाली असून बागायती क्षेत्रात वाढ झाली आहे. कृषी क्षेत्रातही, या संस्थांनी शेतकऱ्यांना पारंपारिक पिकांकडून कमी पाण्यात येणाऱ्या पिकांकडे आणि फळबागांकडे वळवले आहे. 'शेती शाळा' भरवणे, सेंद्रिय शेतीचा प्रसार करणे आणि शेतकऱ्यांचे गट (शेतकरी उत्पादक संस्था) तयार करून त्यांना बाजारपेठ मिळवून देणे, यात 'माणदेशी फाऊंडेशन' सारख्या संस्थांचे कार्य दिशादर्शक आहे. जनावरांच्या छावण्या चालवणे हे दुष्काळात एक मोठे आव्हान असते, अनेक संस्थांनी चारा डेपो आणि जनावरांच्या छावण्यांचे उत्कृष्ट व्यवस्थापन करून पशुधन वाचवण्यात मोलाची भूमिका बजावली आहे. हे कार्य केवळ भौतिक स्वरूपाचे नसून ते जिल्ह्याच्या अर्थकारणाला गती देणारे ठरले आहे.

ब) महिला सक्षमीकरण आणि सूक्ष्म वित्त:

सातारा जिल्ह्यातील अशासकीय संस्थांच्या कामाचा दुसरा सर्वात मोठा आणि यशस्वी पैलू म्हणजे महिला सक्षमीकरण. ग्रामीण भागातील स्त्रियांना केवळ 'चूल

आणि मूल' यातून बाहेर काढून त्यांना आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी बनवण्यात या संस्थांनी क्रांती घडवून आणली आहे. यामध्ये 'बचत गट' चळवळ ही केंद्रस्थानी आहे. सातारा जिल्हा हा सहकाराची पंढरी मानला जातो, पण संस्थांनी सहकाराला सूक्ष्म वित्ताची जोड दिली. बँकांचे दरवाजे ज्या गरीब महिलांसाठी बंद होते, त्यांच्यासाठी संस्थांनी स्वतःच्या बँका किंवा पतपुरवठा यंत्रणा उभ्या केल्या.

विशेषतः म्हसवड (ता. माण) येथील 'माणदेशी महिला सहकारी बँक' आणि संबंधित संस्थांचे मॉडेल जगभरात अभ्यासाचा विषय ठरले आहे. या संस्थांनी महिलांना केवळ कर्ज दिले नाही, तर त्यांना उद्योजक बनवले. आठवडा बाजारात भाजी विकणाऱ्या महिलेपासून ते शेळीपालन करणाऱ्या महिलेपर्यंत सर्वांना भांडवल, प्रशिक्षण आणि आर्थिक साक्षरता देण्याचे काम या संस्था करतात. या संस्था 'व्यवसाय प्रशिक्षण शाळा' चालवतात, जिथे ग्रामीण निरक्षर महिलांनाही व्यवसायाचे धडे दिले जातात. यामुळे कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढला आहे. संशोधनातून असे स्पष्ट होते की, ज्या महिला संस्थांच्या संपर्कात आहेत, त्यांच्यात आत्मविश्वास, कायदेविषयक साक्षरता आणि आरोग्याबाबतची जागरूकता इतर महिलांच्या तुलनेत अधिक आहे. तसेच, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या विरोधात आवाज उठवण्यासाठी या संस्थांनी महिलांना एक व्यासपीठ आणि कायदेशीर आधार मिळवून दिला आहे. हे परिवर्तन केवळ आर्थिक नसून ते सामाजिक संरचनेत बदल घडवणारे आहे.

अंमलबजावणीतील आव्हाने आणि समस्या:

सातारा जिल्ह्यात संस्थांचे काम कौतुकास्पद असले तरी, त्यांना अनेक गंभीर समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे. यातील सर्वात प्रमुख समस्या म्हणजे 'निधीची

कमतरता'. विदेशी देणगी नियमन कायद्यामधील कडक निर्बंधांमुळे अनेक संस्थांना परदेशी निधी मिळवणे कठीण झाले आहे. स्थानिक पातळीवर 'सामाजिक दायित्व निधी' (सीएसआर) मिळवण्यासाठी मोठी स्पर्धा असते आणि अनेकदा हा निधी पुण्या-मुंबईसारख्या शहरांतील मोठ्या संस्थांना मिळतो, ज्यामुळे सातारा जिल्ह्यातील ग्रामीण संस्था वंचित राहतात. निधीच्या अनिश्चिततेमुळे अनेक चांगले प्रकल्प अर्धवट सोडावे लागतात किंवा त्यांचे सातत्य टिकवणे कठीण होते.

दुसरे मोठे आव्हान म्हणजे 'प्रशिक्षित मनुष्यबळाचा अभाव'. समाजकार्य करण्यासाठी लागणारी तळमळ आणि व्यावसायिक कौशल्ये यांचा मेळ घालणे कठीण जाते. ग्रामीण भागात काम करण्यासाठी तयार असणारे उच्चशिक्षित तरुण कमी आहेत, आणि जे आहेत त्यांना योग्य वेतन देणे लहान संस्थांना परवडत नाही. तिसरी समस्या म्हणजे 'स्थानिक राजकारण आणि प्रशासकीय दिरंगाई'. अनेकदा गावातील राजकीय गटबाजीमुळे संस्थांच्या कामात अडथळे आणले जातात. ग्रामपंचायतींकडून मिळणारे सहकार्य हे सरपंच किंवा स्थानिक नेत्याच्या मर्जीवर अवलंबून असते. तसेच, सरकारी योजनांची अंमलबजावणी करताना लाल फीतशाहीचा अनुभव संस्थांना येतो.

याव्यतिरिक्त, 'डिजिटल दरी' ही एक नवीन समस्या समोर येत आहे. अनेक शासकीय प्रक्रिया आता ऑनलाईन झाल्या आहेत, परंतु दुर्गम भागातील (उदा. कोयना पट्टा) संस्थांकडे पुरेसे इंटरनेट किंवा तांत्रिक सुविधा नसतात. तसेच, काही बोगस संस्थांमुळे सर्वच संस्थांकडे संशयाने पाहण्याची वृत्ती समाजात आणि प्रशासनात वाढली आहे, ज्यामुळे प्रामाणिकपणे काम करणा-या संस्थांची विश्वासार्हता सिद्ध करताना दमछाक होते. भौगोलिक आव्हानेही मोठी आहेत; अतिदुर्गम डोंगराळ भागात आरोग्य

किंवा शिक्षणाचे प्रकल्प राबवणे हे खर्चिक आणि जोखमीचे काम असते.

निष्कर्ष:

सातारा जिल्ह्यातील अशासकीय संस्थांच्या कार्याचा हा चिकित्सक अभ्यास हे स्पष्ट करतो की, जिल्ह्याच्या सामाजिक-आर्थिक जडणघडणीत या संस्थांचे योगदान अनन्यसाधारण आहे. दुष्काळी माण-खटावपासून ते अतिवृष्टीच्या जावळी-पाटणपर्यंत, संस्थांनी आपल्या लवचिक कार्यपद्धतीमुळे आणि स्थानिक ज्ञानामुळे शासकीय यंत्रणेला एक सक्षम पर्याय आणि पूरक व्यवस्था निर्माण केली आहे. विशेषतः जलसंधारण आणि महिला सक्षमीकरण या क्षेत्रांतील सातारा पॅटर्न हा राज्यासाठी दिशादर्शक ठरला आहे.

तथापि, या संस्थांचे भवितव्य हे त्यांच्या आर्थिक स्वावलंबनावर आणि बदलत्या तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यावर अवलंबून असेल. केवळ देणग्यांवर अवलंबून न राहता, संस्थांनी 'सामाजिक उद्योजकता' मॉडेल स्वीकारणे काळाची गरज आहे. संशोधनाच्या अंती असे सुचवावेसे वाटते की, सातारा जिल्हा प्रशासनाने आणि संस्थांनी एकमेकांकडे स्पर्धक म्हणून न पाहता भागीदार म्हणून पाहावे. संस्थांना धोरण निर्मिती प्रक्रियेत सामावून घेतल्यास जिल्ह्याचा विकास अधिक वेगाने आणि सर्वसमावेशक होऊ शकेल. विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांनीही आपल्या विद्यार्थ्यांना या संस्थांशी जोडून 'संशोधन आणि कृती' असा दुवा साधणे आवश्यक आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, सातारा जिल्ह्याचा शाश्वत विकास साधण्यासाठी बिगर सरकारी संस्थांची चळवळ अधिक बळकट, पारदर्शक आणि व्यावसायिक होणे ही काळाची मुख्य गरज आहे.

संदर्भ:

१. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन अहवाल, सातारा (२०२३-२४).
२. देसाई, व्ही. (२०२०). महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास आणि एनजीओ, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३. माणदेशी फाऊंडेशन आणि पाणी फाऊंडेशन वार्षिक अहवाल.
४. प्रा.पाटील, आर. बी. (२०१८). दुष्काळ निवारणात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका, समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका.